

„...À l'usage de ceux qui voyent”

„Ha regényt írnék, óvakodnék a totalitás látszatától, noha bizonyára valamilyen önkényesen szervezett teljességre törekednék magam is; tisztességem úgy intézné, hogy regényem mozaikszzerű legyen, ne áltasson a folyamatos cselekménybe ágyazott oksági összefüggések hazug tárgyilagosságával...”

Mit jelent ez a vallomás egy már csaknem végigolvasott regény ismeretében? Utólagos mentegetőzést? Meghátrálást a nehezebb (nehezebbnek tűnő?) feladat előtt? Az alkotói igények magasabb szférájáról való könnyelmű lemondást az alacsonyabb rendű „tisztesség” nevében, amely egyfajta túlzottan aggályoskodó, kételkedő magatartásból vagy kétes értékű szerzői agnoszticizmusból ered? Aligha illethetjük ezekkel a vádakkal Deák Tamás regényeit, elbeszéléseit, hisz a maga nemében mindegyik egyedülálló irodalmunkban, minden újabb könyve meglepetéssel szolgál, s kielégíti a legváltfűlűbb olvasó igényeit is, hacsak nem előre megfogalmazott, tehát előítéletként ható műfaji elvárásokkal közelítünk írásaihoz, ami mindig magában hordozza a veszélyt: elvárásaink hamisak.

Ahhoz, hogy valakinek a műveit megérthessük, s így gondolatait magunkévá tehessek, el kell fogadnunk az író által felkínált „játékszabályokat”. Deák Tamás pedig igen méltányos ebből a szempontból: csupán arra hívja föl figyelmünket, hogy a világ nem „az általunk megértett jelenségek rendezett summája”. Több ennél, mint ahogy több az igazságok és törvények összességénél vagy egy gondosan fölépített mű totalitásánál. Egyetlen tág kategorizálás létezik számára: az ismert és ismeretlen dolgok csoportja, mely utóbbi arra hivatott, hogy bővítse az előzőt, mert csak egyetlenegy kategóriát nem fogad el: a megismerhetetlent.

Miben különbözik tehát Deák Tamás prózája a hagyományos prózától, amelyet a fenti idézet szerint elégtelennek tart? Csupáncsak abban, hogy ő nem a cselekménymozzanatok oksági rendszerezésére, hanem az ezek értelmezéséből kipatantó gondolatok egymáshoz kapcsolására vállalkozik, anélkül hogy túlzott figyelmet szentelne az empiriáknak. Ha ezt alkotói *módszerének* fogadjuk el, akkor megállapíthatjuk, hogy prózája esszéisztikus vétetésű. A stílári sajátságok csak megerősítik az állítást. Az esszéisztikus prózának pedig az az előnye, hogy gyakorta egybeesik a „felszíni közeg”, a stílári jelenségréteg a gondolati jelentésréteggel, azaz kifejtett tartalmakat kapunk. Az író olykor megfoszt ugyan a továbbgondolás és megfejtés örömétől, de cserében megajándékoz a kerek, önmagába zárt gondolat mesterien megfogalmazott igazságával. Ez a megállapítás teljes egészében érvényes az *Antal a nagyvilágban** című mozaikregényére s részben a *Hallatlan történetek*** elbeszéléseire is. Ez utóbbi könyvre vonatkozó megszorítást az indokolja, hogy lényegében mind a négy írás parabola, a regényhez viszont a stíluson kívül az közelíti, hogy végül is mindegyikük „útikalauz”, a rejtett lélekrezdülések fogalmi úton való tettenérése.

Utazás — belső tájakkal

Az átlagutazó böröndjein kívül élményességét viszi magával kirándulásaira. Ha írásra vetemedik, könyvből valószínűleg elragadtatástól terhes, többé-kevésbé pontos leírását kapjuk a svájci Alpoknak, párizsi nevezetességeknek vagy akár a londoni ködnek. A látványosságok tömkelegében úgy érzi, lépten-nyomon az él-ménnyel találkozott, miközben esetleges útleírásának olvasóját arról győzi meg, hogy Európa csupán látványosság-bódé. Az ilyen tucat-útleírások hibája az, hogy szerzőjük otthon felejtette egyéniségét, csak csodálkozását és befogadóképességét vitte magával, ami ellenállás nélküli, nem tartalmazza az értékelés mozzanatát, kizár minden ellenérzést, csak pozitíve képes viszonyulni a látványhoz. Az írás tehát nem hevül élményszerűvé, mert a Nötre-Dame-ot nem lehet betűkből reprodukálni. Az útleírásból nem a jelenség érdekes, hanem az általa fölkeltett gondolatok. Ezért tud a „kisebb befogadóképességű” szemlélő többet nyújtani, ha a vi-

* Kriterion Könyvkiadó. Bukarest, 1975.

** Albatros Könyvkiadó. Bukarest, 1974.

szonylag csekély számú jelenséghez hozzáadja önmagát, tünődéseivel élményrangra emeli a látványt. Ez esetben nem zavaró, hogy többnyire a szerző „belső tájain” járunk, mert úgy érezzük: gondolataiban a jelenség lényegét ragadja meg. Mindez aztán egy magasabb fokon, például a Deák Tamás regénye esetében, felelteti velünk, hogy végül is dr. Boleráz Antal Európát járja, hiszen a főszereplő nem a jelenséget meséli el, hanem a jelenségről értekezik. Ezen a ponton minősül át a cím által útinaplóként előjelzett írás regénnyé, kerül háttérbe maga az utazás; mert Deák Tamás nem szól városok látványáról, s külhoni ismeretségeiben sem a különlegest, az elütőt keresi, hanem az általános emberit, s ha a külső hatások az idegenség érzését keltik benne, mindig otthonra talál gondolataiban.

Mennyire szükséges tehát az utazás, ha csupán ürügy eszmék, elméletek ki-fejtésére? Csak annyiban, amennyiben az ürügy nyomatékot kap. Hiszen Antal belső világát részben ismerjük már az *Egy agglegény emlékezéseiből*, amikor nem kellett hosszú utat tennie, mert az élmények naponta „feljártak” legénylakására olyannyira, hogy — ha az agglegény talán nem — az olvasó némelykor már kissé fárasztónak találta, s így emez első könyv teljességgel kimerítette a honi élménykört. Antalnak azért kellett újra kelnie, amiért Tamási Abeljének: hogy egészen más viszonyok közé kerülve örízze meg önmagát, s a külső világban szerzett tapasztalatok reflexiókban csapódjanak ki; hogy ne csupán az azonos viszonyok közt élő emberek világát puhatolja ki, hanem idegeneket hozhasson emberközelbe, s akár a szélsőségesen kirívó egyedi esetekben is fölélje azt, ami általános, örökemberi. Talán a benyomások újszerűségének, szokatlanságának tulajdonítható, hogy viszonylag kevesebb figyelmet szentel a nő „fenomenológiájának”, mint előző könyvében, noha ez nem válik jelen kötetben sem másodlagossá. Csak mintha az agglegény érdeklődési köre tágult volna egyrészt, másrészt viszont egy-egy viszony elemzése lesz elmélyültebb. Már nem kapcsolatainak múltó élményszerűségét írja le, hanem tartalmasságát, lényegét kutatja; nem a hódítás módozatait, hanem a tartósabb viszony mibenlétét fürkészi, s talán ezért szűkséges, hogy Bettinához fűződő szerelme végigvonuljon az egész regényen, mert a lehető legtöbb oldalról kívánja megragadni e viszony lényegét, néha kiesve a „szakképzett agglegény” hűvösen szemlélődő szerepéből, vagy pedig érzéseit legalábbis egyenlő rangra emeli józan gondolataival, hogy kijelenthesse: „...nem hiszem többé, hogy okosan élni elég.” Az utazás tapasztalatai, benyomásai kapcsán vetülnek elénk legrejtettebb „belső tájai”, míg maga a kiváltó ok másodlagos jelentőségűvé törpül. Deák Tamást az élmények világából sosem az ok, mindig az okozat érdekli, hiszen az ok eleve adott, az okozat viszont benne érik meg, teljesedik gondolatsorrrá. Nem ír például elragadtatással kényszermegállójának alpesi tájairól, ahol valami meghatározhatatlan boldogság nyűgözte le, mint ahogy Bettináról is csupán általánosságokat tudunk meg; annál hosszasan értekezik azonban érzéseiről, felőlő gondolatairól. Felszínes olvasó ennek alapján megállapíthatná, hogy önközpontú vagy köldöknéző, ám ezt rögtön cáfolná a szerző érdeklődési köre, amely végül is nem magánjellegű problémákat foglal magába, hanem igenis általános (ha úgy tetszik: „közérdekű”) kérdések vizsgálatát tűzi ki céljául, amelyekről a lehetőségekhez mérten tárgyilagosan mond véleményt. Antal itélkezik, hiába állítja, hogy az érett kor elhozza a véleményalkotás iszonyát, „az érettség természetes mozdulata a szellemi vállvonogatás”. Csakhogy ítéletei nem közvetlen kategorikusságukban nyilvánulnak meg, hanem a jelenségek értelmezéséből bukkannak elő, ami a fenti állítást némileg módosítja, valahogy így: a kor a véleménynyilvánítás hogyanját változtatja meg, azaz emeli magasabb szintre, amennyiben az értelmezésből kihallható vélemény egyben érvekkel bátyázza körül magát. A saját irodalmi töpren-gésére való utalással cáfolhatja fenti állítását, amely az újkori irodalomról mond, ha mégoly szubjektív, de mindenképpen meggondolkoztató ítéletet (35—36.). A szerző továbbá valószínűleg „a véleményalkotás iszonyát” küzdötte le, amikor éppen az esszéisztikus formát választotta, ami eleve feltételezi az ítéletmondást, sőt gyakorta szabados gondolkodása ellenére eljuttatja a felháborodott véleménynyilvánításig, a prudériáig (értekezés a chartres-i popmiséről — 123.). Ilyenfajta ellentmondás azonban több nem található a könyvben, amely mozaikszerűségén túlmenően logikailag remekül fölépített, hiszen a gyakran egyetlen mondatban vagy bekezdésben megfogalmazott tömör gondolatok egymást egészítik ki, olykor hosszú oldalak után válik egy jelentéktelennek tűnő kijelentés érv erejűvé.

Deák Tamás nem hagyakozik az olvasóra, vagy csak igen ritkán teszi ezt. Érzéseit, sejtéseit igyekszik mindig tömör, kerek gondolatokká formálni, mintegy rögzíteni. A pontos fogalomalkotás ez esetben igen magas igényt jelez, hiszen a szerző maga jelenti ki, hogy az ismeretlen jelenségek értelmezésének megkísérléséről sem szabad lemondani annak a — számára gyanúsnak tűnő — irodalmi erkölcsnek a nevében, amely az egész újkori irodalomra rányomja bélyegét. Para-

doxonak tűnhet, de ennek értelmében evidenciává lépteti elő a meg nem értést (és nem a meg nem értett dolgokat!): „... a meg nem értés éppolyan tény — ha ugyan nem valóságosabb! —, mint a megértés. Bizonytalan, érték-e valami, ha úgy érzem is, értem. De egészen bizonyos, hogy nem értem, ha úgy érzem, nem értem.“ Tűnjék bár tetszetős szofizmának az eszmefuttatás, mégis — ha olykor csak igény szinten is — van benne egyfajta vágyakozás a magasabb rendű megismerés, a meg nem értett dolgok fogalmi úton való megközelítése felé. Amit ebben a könyvében tételesen fogalmaz meg („A mi gondolkodásunk lapos, nem maguk a dolgok; ezért helyeztük előtérbe a lapos dolgokat, amelyeket értünk.“), azt próbálta gyakorlatba átültetni nemcsak itt, hanem a *Hallatlan történetek* első elbeszélésében, a *Lucretiában* is.

A modern ember számára „a köztársaság anyjának“ ókori története már nem olyan felemelő, mítoszjellegében is lapos. A közösségmítoszzal állítja szembe Deák Tamás az egyén, „a lélek mítoszáat“, amelyhez részben már-már a modern mélylélektani módszerek felhasználva, részben spekulatív úton jut el, s így válik a XX. századi olvasó számára antropomorffá a „közérdekké“ redukált rejtélyes életű (és halálú) asszony, s ennek nyomán jövünk rá, hogy egy esemény polivalens tartalmakat hordozhat számunkra, ha a jó értelemben vett spekulatív úton közelítjük meg. Játszadózás lenne csupán a mondai változat modern „elferdítése“, a Deák Tamás-stílus bravúrajaihoz méltó bravúros ötlet? Úgy véljük, nem csupán ennyi, hanem épp lusta gondolkodásunk lapos, hagyománytiszteletünk kétes értékű voltát akarja ezzel bizonyítani a szerző, akárcsak a regényben több változatban vázolt Rhodopé és Gyéész hasonló jellegű, hasonló módszerrel kifejtett esetével. A tevékeny, kételkedő elme lázas megoldáskeresése egyetlen finton a történelem, a hagyományok és a tunya hagyománytisztelők felé, akik kényelemből mítoszzá hagyják laposodni a jelenségeket. Deák Tamás átértelmezései azt sugallják, hogy a mítoszok szükségességéről alkotott hamis képzet helyébe a tevékeny szellem kételkedő gondolkodását kell állítanunk; ki kell végre nőnünk a mítoszok korából.

Boleráz Antallal járva Európát arra figyelünk föl, hogy az ötletek révén nemcsak a térben, hanem az időben is utazunk anélkül, hogy eltévelyednénk. Mert mindezt a tanár úr érzéseinek „belső tájain“ tesszük, amelynek legrejtettebb zugát is a gondolattal világitja meg, s gondolataiban, fejtegetéseiben hazatalálunk a honi viszonyok, saját problémáink minden külföldi útnál izgatóbb világába, s az otthonosság érzését nem utolsósorban anyanyelvünknek e könyvben fölfedezett szépségei adják.

Nyitott szemmel

„Ott, a helyszínen akartam átélni ábrándjaim valóságértelenségét, mert nem hiszem többé, hogy okosan élni elég.“

Az újraidézés azért volt szükséges, hogy megállapíthassuk: minden ilyen-szerű tanulság kétélű, ha az idő- és térbeli viszonyok változnak; mert ez a felismerés ösztönzi az utazásra Antalt, és az egykori ábrándok földjére való lépés — ezért hordoz paradoxont a gondolat — igazolja s egyben cáfolja is az állítást. Igazolja, amennyiben bármely tett lehetőségeiben ellentmond az „okosan élés“ kritériumainak, s cáfolja, mert minden tett az ellenkező lehetőséget is tartalmazza, ha csak azzal is, hogy az ésszerű továbbéléshez szükséges tapasztalatokat bocsátja rendelkezésünkre. A kétely jogossága azonban igazol a nyilvánvaló ballépésekkel járó felfedező utak esetében, amikor a felfedezés izgalma feledtetni, hogy a megismerés tárgya nélküli a hasznosságot, nem igazolja a kutatászándék értelmét. A regénybeli Bettinával való kapcsolatot „hasznosságát“ megkérdőjelező kétélyek még nem jelzik valami ballépés fenyegető sejtelmét, tekintettel az aglegény érett korára, s az ilyen téren szerzett bokros tapasztalataira. Akkor fedezzük fel igazán az összefüggéseket és a gondolatok következetességét a szerző más-más művei közt is, ha ezt a kétélű, körmönfontan megfogalmazott, ellentétes tartalmakat hordozó állítást előző kötetének elbeszéléseivel hozzuk összefüggésbe.

A *Vakok* című parabolájának Brunettója is „tanulmányútra“ indul, s hogy felelőtlen kalandozásán rajtaveszt, csupán az ő hibája, ami kutatásainak módszerében keresendő. Kívülállóként, vendégként érkezik a Vakok Országába, ahol csak annyi időt szándékszik tölteni, amíg megismeri és megérti annak törvényeit. S hogy milyen sors éri majd, azt közben nem veszi észre. Látóként él a vakok között, vitatkozik velük, próbálja meggyőzni őket a látók igazáról, miközben — bár ő ezt nem tudja, s az olvasó is csak jelekből sejtetheti a végkifejletet — lassan egyre mélyebbre süllyed az ország életformájának hínárjában: először a szerelem — egy vak, a maga elveit védő, a maga életformájának igazában hívó lány sze-

relme — tartóztatja, később a minden ősszel megérkező, látókat megvakító ezüst-darazsaktól való félelem köti be szemét, majd a törvény, a hatalmi rendszer kényszeríti rá a vaksgát, miközben ő még mindig a látók közé sorolja magát, holott a szemmel érzékelhető világ már csak emlékként (fájó, visszahívó emlékként) él benne. Az ország bölcséleti rendszere arra az alapelvre épül, hogy ami fontos, azt nem szükséges látni. Ebből a világból kizárják az esztétikumot, rendjét a sivár célszerűség határozza meg: ez a teleológia vak, a világot csupán a tapintható hasznosra szűkíti le, s amit hallással vagy tapintással nem érzékelnek, az egyszerűen nemlétezőnek nyilvánítatik. Bölcséletük kísértetiesen hasonlít a szolipszizmusra: „Azt nevezem létezőnek, kedvesem, ami számomra létezik” — vallja Tizenötödik Minor király, aki korlátlanul rendelkezik ismereteivel és alattvalóival: mindenkit felakasztat, aki nem a már fennálló vaksgági elvek rendezésére törekszik, hanem a csapás okait kutatja. Brunetto rajtaveszt, törékeny hite kicsorbul: nem a napi vitákon, amelyeken igazságát újra és újra törvények ellen szegzi, hanem a vak botladozás megtanulásában, mert lemond a látó magasabb rendű létformájáról, mely „továbbhaladásra csábít”, s elfogadja a tapogatózás nyújtotta ismereteket; lemond a szemmel élvezhető esztétikumról, s mértani formákkal cseréli fel, míg a szerelem helyett beéri a pusztá érzékiséggel. Ennek az állapotnak a tragikuma abban rejlik, hogy közben minduntalan éreznie kell kételtűségét, amely megalkuvást szül, s a bűnhódés nem marad el: hiába a késői eszmélés, rosszul mérte fel erőt, időközben elfelejt látni. A *Niki báró ajándékának* „művelt regényírója” számára pedig nyílt kényszerhelyzetben válik nyilvánvalóvá a hatalmi apparátus „ki nem velünk, az ellenünk” princípiumából származó, rá háruló felelősség. Helyzetének kétségbeejtő volta szintén abból ered, hogy hitegeti magát, úgy véli: valamirevaló ember tisztán élhet a bűn szomszédságában anélkül, hogy harcolnia kellene a bűn ellen. Tévedésére csak későn ébred rá, amikor a harmadik lehetőség elvét kizáró hatalom már megszilárdult körülötte. A főhősök bukásával így válik mindkét elbeszélés példázattá, a könyv pedig diszkurzív stílusban megírt okfejtéseivel, már-már esszéisztikus formában tárgyalt filozofikumával üzenetté: levél a vakokról azokhoz, akik látnak.

A *Vakok* című elbeszélés problémájához hasonló kérdést vet fel regényében, még ha nem is ilyen élesen. A fiatal régész esetének tanulsága azonban sokkal mélyebb, mint a történet nyomán megfogalmazott kantianus gondolat. („Talán mert nem hittem többé, hogy a szépség mögött van még valami, ami fontosabb, mint a szépség.”) Az összetört szobor példája bizonyítja, hogy a túlhajtott felfedezésvágy végzetessé válhat, ha a felfedező nem ismeri fel idejében azokat az eseteket, amikor jelenség és lényeg tökéletesen egybeesik, ami leggyakrabban a művészetekben érvényes; mintegy az avatatlanságról szóló intés: az esztétikai szép immanenciája nem holmi mögöttes területen keresendő, hanem látható, szemmel érzékelhető részletszépségeinek összhangjában; egyetlen igazsága — szépsége.

Ez a fejezet nem csupán közbeékelte kuriózum, novellisztikus betoldás, hanem némileg — ha nem is kifejtetten — Bettinához való viszonyát értelmezi, ugyan-csak példázatszinten. S nem véletlen, hogy gyakran emlegetjük az értelmezés mindenhatóságát Deák Tamás könyve kapcsán. Csakhogy a mindent-értelmezés lehetősége is csődöt mond olykor, s épp azért, amint azt előzetesen említettük: a világ mindig több, mint az igazságok és elvek összessége, s ezt a szerző is éppilyen jól tudja. Ahol az értelmezés csődöt mond, ott hevül egy pillanatra *valódi* prózává a regény, eltűnik az esszéistilus szenttelen, hűvös hangja, s néhány sor erejéig emberien elkeseredetté forrósodik Bettina minden érvet cáfoló kétségbeesett kitérésében. A lány indulatos cáfolásának jogosságát a szerző csupán hangnemenváltással érzékelteti: kikapcsol az esztéta állandó, kesernyés önkontrollja, s a 48. fejezet végén már a regényíró láttat. Észre kell vennünk a stílusfogatást, amely jelzi, hogy Deák Tamásnak nem esne nehezebb ún. hagyományos prózát írni, embernek álcázott elvek, gondolatok helyett hús-vér szereplőket teremteni. Hiszen ott, ahol az esszéistilus kötése alatt nyílt seb tátong, a fájdalomat már nem csupán a kötés jelzi, hanem — bár ez ritka, szinte egyszeri eset — a kötésen átütő vér. Hogy miért nem él gyakrabban ezzel a lehetőséggel, ez inkább felfogás kérdése. Célszerűbbnek tartja a lekerekített, egységes gondolatot, mint a homályos sejtetést; otthonosabban mozog a fogalmak világában: úgy véli, több szükség van a bizonyosságot nyújtó tudásra, mint a vak sejtetésre.